

BONHOEFFER GEDENKDAG – LEZING

Drs. Irene Meijer, 11 februari 2006 - Domkerk Utrecht

Geachte aanwezigen.

Het is mijn bedoeling deze morgen te spreken over de betekenis van muziek in het leven van Dietrich Bonhoeffer. Meer dan 40 jaar geleden werd ik op het spoor van Bonhoeffer gezet en als predikant en amateur-musicus ging mij het muzikale aspect steeds meer fascineren, zodat ik hier de afgelopen jaren zeer intensief mee bezig ben geweest. Het viel mij op hoe de voorkeur van muziek zijn theologisch denken illustreert en verheldert. Ik kreeg zo langzamerhand de indruk dat we Bonhoeffers theologisch denken nog beter leren begrijpen wanneer we ons verdiepen in zijn voorkeuren op het gebied van muziek. Het zou zelfs wel eens kunnen zijn dat muziek zijn theologische ontwikkeling heeft beïnvloed. Dit is een stelling, die de uitspraak dat tegenwoordig allerlei onderwerpen er maar bij gesleept worden –Bonhoeffer en de muziek, zoals vorige week in het dagblad Trouw geventileerd werd – weerlegt. Het Bonhoeffer-onderzoek is, wat dit aspect betreft, zeker nog niet voltooid.

Ik wil iets van de fascinatie voor Bonhoeffer en de muziek met u delen door te vertellen over de betekenis van muziek in zijn leven. Daartoe belicht ik een aantal fases op zijn weg door het leven, die verrassenderwijze ook steeds een ander en nieuw muziek-genre opleveren. De teksten van met name de liederen die aan de orde komen zullen worden belicht vanuit hun spiritualiteit en daaronder versta ik de (geestelijke) gezindheid die uit de tekst spreekt.

Dietrich Bonhoeffer komt uit een gezin van 8 kinderen en wordt op 4 februari 1906 geboren als 6^e kind en zijn tweelingzus Sabine als 7^e. Zijn oudste broer is dan 7 jaar en na de tweeling wordt nog een meisje geboren. Vader is psychiater, moeder lerares. Ongemerkt, heel natuurlijk en vanzelfsprekend krijgen de kinderen in dit gegoede gezin een brede culturele en geestelijke bagage mee op het gebied van kunst, literatuur, natuur en de muzikale ontwikkeling ontbreekt daarbij niet.

Moeder Paula is een muzikale vrouw, zij zingt graag en veel en alle kinderen krijgen vanaf hun 6^e muzikles. Uit de literatuur weten we dat Dietrich al op z'n 10^e Mozart-sonates speelt. Als hij dertien is moet hij op een gegeven moment optreden bij de padvinders en speelt dan een Schubert-Impromptu, een Haydn-trio en begeleidt hij een eveneens jonge cellist. Geleidelijk aan gaat hij zijn moeder en zusters, die zangles krijgen, aan de piano begeleiden en dat is bijna vanzelfsprekend het gangbare, klassieke, romantische repertoire: de liederen van Beethoven, Brahms, Schumann, Schubert en Hugo Wolff. Broer Klaus ontwikkelt zich gaandeweg tot een goede cellist, Dietrich tot een uitstekend pianist en tweelingzus Sabine gaat viool spelen. De ouders stimuleren de kinderen tot samenspel en naarmate ze ouder worden zullen verjaardagen worden opgeluisterd met muziek, variërend van pianotrio en -kwartet tot piano en zang en daartussen alle mogelijke combinaties. Uiteindelijk zal dit resulteren in de zaterdagavond-muziekavond. Wanneer vrienden, vriendinnen en partners zich, zingend of met hun meegebrachte muziekinstrumenten voegen in dit veelzijdige muziekleven, zullen allen deze familie-traditie voor de rest van hun leven als een kostbare herinnering in zich meedragen.

Het gezin verhuist in 1912 van Breslau (in het huidige Polen) naar Berlijn waar vader de leerstoel voor psychiatrie en neurologie gaat bezetten en praktiserend psychiater wordt. Als de Eerste Wereldoorlog uitbreekt vallen in de brede familiekring de eerste slachtoffers, 3 jonge mannen, neven van Dietrich. In de laatste dagen van maart 1918 verbleekt de hemel ook boven huize Bonhoeffer. De tweede zoon, Walter, die samen met zijn oudste broer vanuit een Pruisisch plichtsgevoel vrijwillig dienst had genomen, komt om door een rondvliegende granaatsplinter. Het gezin is gebroken. Het verdriet van de moeder is onbeschrijflijk en oud eigen verdriet komt zeker daarbij naar boven. Zij was zelf 28 jaar toen haar 1 jaar oudere zus stierf.

Vader Bonhoeffer is weliswaar een man van weinig woorden, maar wij kunnen ons wel voorstellen hoe hij zich moet hebben gevoeld. Immers, hij was zelf nog maar 9 jaar toen zijn kleine broertje Walter van 3 aan keeldifterie stierf, hetgeen een onuitwisbare herinnering heeft achtergelaten. "Het was het eerste grote verdriet dat mij trof. Ik weet nog dat ik op de avond dat hij gestorven was met een bepaalde hoop naar bed ging: door mijn avondgebed zou ik hem zeker weer tot leven kunnen wekken. Mijn teleurstelling was dan ook groot toen hij de volgende ochtend nog op zijn doodsbed lag".

Geschokt is Sabine als ze op de begrafenis bewust de woorden van het lied *Die güldne Sonne* van Paul Gerhardt hoort: *Menschliches Wesen, was ist's gewesen? In einer Stunde geht es zugrunde, sobald die Lüfte des Todes dreinwehn*. De tweeling zal daar zeker diepgaand over gesproken hebben.

Dit brengt mij op de godsdienstige sfeer in huize Bonhoeffer. Moeder Paula had in haar eigen jeugd enige tijd bij de Herrnhutters doorgebracht en het is bekend dat in deze kringen het zingen van liederen heel belangrijk is, omdat ze dienst doen als een soort religieuze opvoeding. Dat is niet nieuw. In de Reformatietijd, 16^e eeuw, is Luther degene geweest die niet alleen de Bijbel in het Duits vertaalde en in het Duits ging preken, maar ook van mening was dat de mensen thuis voedsel voor hun geloof moesten ontvangen en hoe kon dat beter dan door middel van liederen? Op deze wijze zijn de kerkliederen ontstaan. De lutherse spiritualiteit, die uiteraard ook in de liederen te vinden is, ziet er in grote lijnen als volgt uit: de mens is van nature een zondaar, God is de barmhartige redder. Vanuit Zijn goddelijke wereld daalt Hij neer in de mensenwereld in de gestalte van een mens, maar Hij is en blijft God. Een mens kan zichzelf niet redden en kan uit zichzelf niet gered worden, ook niet door goede werken, dat is alleen vanuit Gods genade mogelijk. Door het geloof alleen.

De nadruk op het menselijk verstand in de tijd van de Aufklärung in de 18^e eeuw, riep als tegenreactie een persoonlijke relatie tot Jezus op en met name bij de Herrnhutters kreeg het religieus gevoel extra accent. Als je meeloopt aan de hand van Jezus, Hem in je hart sluit, dan wordt alle aardse ellende draaglijk en de beloning is dat de deur naar de hemelse Vader geopend wordt, het hemelse Jeruzalem wordt zichtbaar.

De kinderen Bonhoeffer leren van moeder Paula en van de gouvernante en het kindermisje, twee zusters, beiden afkomstig uit de kring der Herrnhutters veel (vrome) kerkliederen kennen. Bijvoorbeeld het volgende:

Jesu, geh voran

1. Jesu, geh voran
auf der Lebensbahn,
und wir wollen nicht verweilen,
dir getreulich nachzueilen;
führ uns an der Hand
bis ins Vaterland.

2. Soll's uns hart ergehn,
laß uns feste stehn
und auch in den schwersten Tagen
niemals über Lasten klagen;
denn durch Trübsal hier
geht der Weg zu dir.

3. Rühret eigner Schmerz
irgend unser Herz,
kümmert uns ein fremdes Leiden,
o so gib Geduld zu beiden;
richte unsern Sinn
auf das Ende hin.

4. Ordne unsern Gang,
Jesu, lebenslang.
Führst du uns durch rauhe Wege,
gib uns auch die nötge Pflege;
tu uns nach dem Lauf
deine Türe auf.

Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf, 1700 – 1760

Het zou wel eens kunnen zijn dat een uitgangspunt voor Bonhoeffers latere theologie is gelegen in de liederen die hij al in zijn vroege jeugd heeft meegekregen. De voorstelling, die Bonhoeffer later zal noemen "het denken in twee ruimten" (God in de hemel en de mens op aarde) is overal terug te vinden in de liederen. Deze beleving heeft hem nooit verlaten, je zou kunnen zeggen dat het blijvend bij zijn geloofsoriëntatie is gaan horen, ondanks de diepgaande veranderingen in zijn theologisch denken.

Tot nu toe hebben we hoofdzakelijk gehoord van klassieke muziek, de pianoliteratuur, zijn rol als liedbegeleider en kerkliederen die in een eeuwenoude traditie staan. Daar gaat verandering in komen als de thans 17-jarige na z'n gymnasiumtijd naar Tübingen vertrekt om theologie te gaan studeren – een carrière als pianist zat er bij nader inzien toch niet in.

Het hoeft geen betoog dat een muzikale student snel via de studentenvereniging andere muzikale mensen ontmoet en in de uitermate onderhoudende brieven die hij tijdens zijn studietijd aan zijn ouders schrijft houdt hij hen op de hoogte van de gang van zaken rond zijn studie en de muzikale contacten die hij legt.

In april 1924 onderneemt hij met oudere broer Klaus een reis naar Rome. Omdat hij een dagboek bijhoudt zijn we vrij nauwkeurig op de hoogte van wat de meeste indruk op hem maakt. Welke muziek heeft hij daar gehoord in de Stille Week / de Goede Week, de week vóór Pasen? Op Palmzondag, de zondag voor het paasfeest woont hij 's morgens in de St. Pieter de mis bij, die duurt van 10.00 uur tot 12.30 uur. Stellen we ons voor, een 18-jarige jongeman die in de voor hem onbekende, religieuze, rooms-katholieke sfeer terecht komt. Er is – in tegenstelling tot de soberheid van een protestantse kerkdienst - nu ook heel veel te zien: prachtige gewaden, drie priesters die de hele mis zingen, een koor. Hij ondergaat de haast theatrale rijkdom van de katholieke liturgie. De universaliteit van de kerk wordt zichtbaar, zo schrijft hij: alle kerkelijke rangen staan op het altaar, met ieder een eigen functie, in alle menselijke kleuren – blank, zwart, geel – en staande in een eeuwenoude traditie. En gezongen dat er wordt! Ongelooflijk mooi, zuiver, ingetogen en gedisciplineerd. ja een vergelijking met het koor van de Dom in Berlijn is niet te maken, is zelfs belachelijk, zo schrijft hij. Het maakt diepe indruk, deze verbondenheid met elkaar in de vieringen van de Goede Week.

's Avonds woont hij de vespers bij in de kerk die bovenaan de Spaanse trappen ligt, de Trinita dei Monti. Hij is niet de enige die onder de indruk raakt van de 40 nonnen die daar onder andere werken van de pauselijke componist Palestrina zingen. Dat overkwam Felix Mendelssohn al in 1830. Deze componeerde daarop *Drei Motette, Opus 39*. We gaan luisteren naar het 2^e motet.

Laudate pueri Dominum,
 laudate nomen Domini.
 Sit nomen Domini benedictum
 ex hoc nunc et usque in saecula.

Lobet, Kinder, den Herrn,
 lobet den Namen des Herrn.
 Der Name des Herrn sei gepriesen
 von nun an bis in Ewigkeit.

Ook Bonhoeffer steekt niet onder stoelen of banken hoe diep hij geraakt wordt: Dit is godsdienst in de ware zin van het woord, hier is sprake van een diepe vroomheid, van een directe relatie tussen God en mens die via de muziek duidelijk wordt. Na deze eerste dag begint hij iets van het katholicisme en de kerk te begrijpen. Het moet hem hebben aangesproken, dat contemplatieve, dat ervaren van God, die zich wendt tot de mens en omgekeerd, in de sacramenten, dat spirituele en universele van die oude wereldkerk. Deze spiritualiteit van de Rooms Katholieke kerk onderscheidt zich in haar uitingsvorm zozeer van de lutherse kerk, dat hij in zijn verdere leven dikwijls op deze ervaring terug zal komen.

Hij keert terug naar Berlijn in juni 1924, studeert theologie, promoveert en vertrekt vervolgens naar Barcelona om in de duitssprekende gemeente aldaar in de leer te gaan bij de dominee. Zo gaat een reeds lang gekoesterde wens in vervulling: buiten familie- en kennissenkring op eigen benen staan. Hij is er aan toe.

Wat zijn in Barcelona zijn ervaringen op het gebied van de muziek?

Het gemeentelven van de 300 leden tellende kerkgemeenschap blijkt in zijn ogen niet zoveel voor te stellen, want in het dagelijks leven nemen zaken-doen en roddelen een grotere plaats in dan actief kerkelijk bezig zijn. Hij schrikt van de ongeïnteresseerdheid van het kerkvolk en betitelt het als 'minderwaardig priesterschap', ze zijn in zijn ogen onverschillig, dom, oppervlakkig en het tegendeel van wat hij in Rome heeft gezien. Ook op muzikaal gebied is er niet veel te beleven. Hij begeleidt weliswaar het koor op de wekelijkse repetitie-avond aan de piano, maar dat koor produceert een "ziemlich undiszipliniertes Gebrülle". Serius muziek maken is er niet bij, "auch dazu sind die Leute hier zu stumpfsinnig".

De dagelijkse tijdsindeling valt hem ook zwaar, de mensen zitten urenlang gewoon maar wat te praten. Na een jaar vertrekt hij weer naar Berlijn en laat tijdens de afscheidsdienst het lied zingen, dat zijn zus Sabine destijds voor zijn 17^e verjaardag op zijn eigen verzoek – in drie kleuren – had gecalligrafeerd.

1. Nun sich der Tag geendet, mein Herz zu dir sich wendet und danket inniglich;
 dein holdes Angesichte zum Segen auf mich richte, erleuchte und entzünde mich.

2. Ich schließe michts aufs neue in deine Vattertreue und Schutz und Herze ein;
 die fleischlichen Geschäfte und alle finstern Kräfte vertreibe durch dein Nahesein.

3. Daß du mich stets umgibest, daß du mich herzlich liebtest und rufst zu dir hinein,
daß du vergnügst alleine so wesentlich, so reine, laß früh und spät mir wichtig sein.

4. Ein Tag, der sagt dem andern, mein Leben sei ein Wandern zur großen Ewigkeit.
O Ewigkeit, so schöne, mein Herz an dich gewöhne; mein Heim ist nicht in dieser Zeit.

Gerhard Tersteegen, 1697-1769

Terug in Berlijn woont hij weer bij zijn ouders. Een aantal jaren later zegt hij over deze periode dat er in zijn leven niets anders was dan theologie. Hij is op 24-jarige leeftijd privaat-docent geworden. Zijn vrijgezellenleven ervaart hij als een armzalig leven, broers en zusters zijn verloofd of getrouwd, ook al blijft het gezamenlijk musiceren op de zaterdagavond een bron van vreugde. September 1930 vertrekt hij voor een studiejaar naar Amerika.

Gedurende zijn verblijf in New York leert Bonhoeffer opnieuw een geheel ander soort liederen kennen. Het zijn de negro spirituals, een in het Duitsland van de jaren 30 geheel onbekend en later omstreden liedgenre. Vriendschap met een zwarte medestudent brengt hem in aanraking met de theologie van de - toen zo genoemde - negerkerk en tevens met de realiteit van rassen-discriminatie. De theologie spreekt hem aan, want in deze kerk (de Abyssinian Baptist Church in de zwarte wijk Harlem) herkent hij zich in de manier waarop het evangelie gepreekt wordt: direkt betrokken op de individuele mens in relatie tot God.

De grammfoonplaten met spirituals die hij meeneemt naar huis zullen hem blijvend vergezellen in zijn leven en voor vele anderen – met name zijn latere studenten – een onbekende wereld ontsluiten.

Go down, Moses.

Refr. Go down, Moses, way down in Egyptland. Tell old Pharaoh to let my people go.

1. When Israel was in Egypt's land oppressed so hard they could not stand.
2. Thus saith the Lord, bold Moses said: if not, I'll smite your first-born dead.
3. No more shall they in bondage toil – let them come out with Egypt's spoil.
4. O 'twas a dark and dismal night when Moses led the Israelites.
5. 'Twas good old Moses, and Aaron, too, 'twas they that led the armies through.
6. O Moses, the cloud shall cleave the way – a fire by night, a shade by day.
7. The Lord told Moses what to do to lead the children of Israel through.
8. O come along, Moses – you'll not get lost: stretch out your rod and come across.
9. As Israel stood by the waterside at God's command it did divide.
10. When they had reached the other shore they sang a song of triumph o'er.
11. Pharaoh said he would go across – but Pharaoh and his host were lost.
12. Jordan shall stand up like a wall – and the walls of Jericho shall fall.
13. Your foes shall not before you stand, and you'll possess fair Canaan's land.
14. This world's a wilderness of woe – o let us all to Canaan go.
15. O let us all from bondage flee and let us all in Christ be free.
16. We need not always weep and moan and wear these slavery chains forlorn.
17. What a beautiful morning that will be when time breaks up in eternity.

In 1992 werd het 6^e Internationale Bonhoeffer congres in het Union Seminary te New York gehouden waar Bonhoeffer in 1930/31 verbleef. Ik had het geluk daar bij te mogen zijn. Het hoogtepunt voor ons, congresgangers, was toch wel de zondagse kerkdienst in de genoemde Abyssinian Church. Een stampvolle kerk met prachtig geklede zwarte mannen en vrouwen. Veel luidop gesproken commentaar en dan zo'n swingend koor en die samenzang. Je hele lijf is erbij betrokken, je wordt tot in het diepst van je ziel geraakt. Deze muziek komt recht uit het hart en onderscheidt zich daarmee van de gestyleerde westerse liedkunst.

De spiritualiteit die in de liederen klinkt, is gebaseerd op de hoop, dat eens een eind aan slavernij en onderdrukking zal komen, net als in de bijbelse verhalen over de slavernij van de kinderen Israels, het op weg gaan naar het beloofde land, de moeilijkheden op de tocht daarheen. Dat vrijheid

ook voor hen zal aanbreken is de hoop die ze in dit lied uitzingen en dat moet de theoloog Bonhoeffer hebben aangesproken. Zelf heeft hij het zó verwoord:

“Wer die negro spirituals gehört und verstanden hat, weiß von der seltsamen Mischung von gehaltener Schwermut und ausbrechendem Jubel in der Seele des Negers”¹ .

In de ‘blanke’ Amerikaanse kerk daarentegen ontmoet hij een oppervlakkig christendom, zijn medestudenten hebben bijvoorbeeld nog nooit van Luther, laat staan Karl Barth, gehoord en een meisje dat trouw de zondagsschool had gevolgd kreeg een schmink- en poederdoosje als beloning!

We kunnen ons wel voorstellen hoe dit hem geschokt heeft.

Overigens ging voor de musicus Bonhoeffer bij menig Amerikaan de deur open.

Als zijn studietijd in New York is afgelopen keert hij terug naar zijn ouderlijk huis in Berlijn, juni 1931 en na twee arbeidsintensieve jaren vertrekt hij min of meer uit onvrede met ontwikkelingen binnen de kerk naar Londen als predikant van twee Duits sprekende gemeenten, hij begint er half oktober 1933.

Al snel is de pastorie de plek waar geregeld familieleden en vrienden, met name zijn joodse vriend Franz Hildebrandt, eveneens een uitstekend pianist, een gastvrij onthaal vinden. Er wordt veelvuldig gemusiceerd, want de vleugel is overgekomen uit Berlijn. Pianotrio's en kwartetten klinken, het koor oefent, grammofoonplaten (de spirituals) worden beluisterd. Hij heeft ook zeker genoten van de prachtige Engelse hymnes die in de Evensongs klonken en nog steeds klinken.

Praise to the Holiest of the height.

*cantorij 1. Praise to the Holiest in the height,
And in the depth be praise,
In all his words most wonderful,
Most sure in all his ways.*

*allen 2. O loving wisdom of our God!
When all was sin and shame,
A second Adam to the fight
And to the rescue came.*

*cantorij 5. O generous love! that he who smote
In Man for man the foe,
The double agony in Man
For man should undergo;*

*allen 6. And in the garden secretly,
And on the cross on high,
Should teach his brethren, and inspire
To suffer and to die.*

*allen 7. Praise to the Holiest in the height,
And in the depth be praise,
In all his words most wonderful,
Most sure in all his ways.*

John Henry Newman (1801 – 1890)

Natuurlijk blijft Bonhoeffer zeer sterk betrokken bij de ontwikkelingen in Duitsland.

¹) DBW 10, blz. 275

Daar is Hitler tot rijkskanselier benoemd en probeert zijn 'derde rijk' gestalte te geven. Het antisemitisme wordt steeds sterker, ook binnen de kerk. Het dringt door tot in de kerkliederen, dat wordt wel hymnologisch antisemitisme genoemd. Hoe heeft dat kunnen gebeuren?

Vanuit de bestaande kerken ontstaat een nieuwe geloofsbeweging, de 'Deutsche Christen'. Deze beweging wil zich profileren als een nationale kerk die boven de verschillende denominaties staat. De nadruk komt in deze beleving meer te liggen op ras dan op geloof. Zij beschouwen ras en vooral het Duitser-zijn – "Deutsche" Christen - als een gave die God hun had toevertrouwd. God had voor hen een leidende rol in de heilsleer toebedacht. Ze liepen daarmee in de pas met de rassenleer van de nazi's waarin men zelfs meende te kunnen aantonen dat Jezus geen jood maar een ariër was. Dan voldeed Jezus aan het germaanse volkskarakter en zo kon worden aangetoond dat door germaanse kracht het christendom had gezegevierd. Het is dan nog maar een kleine stap om in Hitler een Duits wonder te zien. In Hitler openbaart God zich, en zo wordt Gods verlossende werk zichtbaar in de wereld.

In november 1933 organiseert deze geloofsbeweging 'Deutsche Christen' een bijeenkomst in het sportpaleis in Berlijn. 20.000 mensen zijn daar aanwezig. In de zogenaamde 'Sportpalastkundgebung', die later door miljoenen lezers in de krant kan worden gelezen, wordt aangekondigd dat kerkelijke ambten bekleed moeten worden door mannen van het germaanse ras. Bovenal klinkt de oproep tot "Befreiung vom Alten Testament mit seiner jüdischen Lohnmoral, von diesen Viehhändler- und Zuhältergeschichten"². Bevrijding van het Oude Testament met zijn goedkope moraal en zijn verhalen over veehandelaren en pooiers. Al eerder waren dit soort geruchten verspreid: Jacob was een bedrieger, Abraham een leugenaar, David een overspelige. Op ethisch gebied een slecht voorbeeld voor kinderen, zo betoogde men.

Het antisemitisme raakt de Bonhoefferfamilie van dichtbij, immers zus Sabine is met een joodse man getrouwd. Zij zijn in 1938 ternauwernood gevlucht naar Engeland.

Hoewel niet iedere 'Duitse Christen' zich hierin kon vinden, werd het volks- en rassenelement steeds meer een deel van de dagelijkse werkelijkheid. Ook kerkmusici gingen hierin mee. Het leidde tot ontjoodsing van kerkliederen. Er werd een hymnologische lastercatalogus opgesteld. Alfabetisch werden alle joodse woorden of zinsneden geïnventariseerd en vervangen, van Abram tot Zion³. Ik geef een paar voorbeelden:

Zions Hilf und Abrams Lohn wordt *Morgenland und Abendland*

Jakobs Heil, der Jungfrau Sohn wordt *ward der Jungfrau Sohn gesandt*.

De naam Jakob verdwijnt.

Het bleek toch wel wat moeilijk het overbekende lied *Lobe den Herren* te wijzigen:

*Lobe den Herren;
was in mir ist, lobe den Namen.*

wordt:

*Lobe den Herren;
Gelobt sei sein Name, der schöne.*

en

*Alles, was Odem hat,
lobe mit Abrahams Samen...*

wordt:

*Alles, was Odem hat,
lobe ihn, Väter und Söhne...*

Abrahams nageslacht wordt gewijzigd in vaders en zonen.
Ook liederen van Paul Gerhardt ontkomen niet aan wijzigingen.

Dein Zion streut dir Palmen wordt *Dein Volk das streut dir Palmen*.

²) Dietrich Bonhoeffer. *Eine Biographie*, blz. 390

³ Dietrich Schubert, *Kirchenmusik im Nationalsozialismus*, blz. 42 e.v.

De woorden *Hosannah, Abba (Vader), Amen* verdwijnen, evenals het *Halleluja*, hetgeen vervangen wordt door *God zij geloofd*.

Deze ombuiging van muziekteksten was overigens een onderdeel van een alomvattende taalpolitiek van de nazi's: bestaande Duitse woorden werden op geraffineerde wijze in hun betekenis omgebogen tot nazi-taal; de verdraaiing van de betekenis van woorden werkte als een geruisloos middel van indoctrinatie. Bonhoeffer doorzag deze taalvergiftiging heel scherp; hij bestreed het als *Verkehrung, Verwirrung und Verdrehung aller Begriffe*.⁴

In dezelfde tijd is er een tegenbeweging van de grond gekomen, de Bekenkende Kirche, de Belijdende Kerk, als een protest tegen de opvattingen van de Deutsche Christen. Zij zien zich genoodzaakt zelf predikanten op te leiden en dat vindt plaats in de zogenaamde 'Predigerseminare'. Vanuit de rijksbisschop, het hoofd van de Deutsche Christen, bezien, zijn deze opleidingen illegaal.

Bonhoeffer wordt benaderd om directeur van het 'Berlin-Brandenburg Predigerseminar' te worden. Met ingang van 1 januari 1935 neemt hij deze uitdaging aan. Dit betekent dan het einde van zijn werkzaamheden in London.

Hoofdzakelijk in "Finkenwalde", bij Stettin in het huidige Polen volgen ongeveer 23 mannelijke studenten, nagenoeg leeftijdgenoten van directeur Bonhoeffer, hun opleiding. Onder hen zijn talentvolle instrumentalisten aanwezig, zodat al snel een orkest wordt gevormd. Er zijn er maar 6 die geen instrument bespelen. Voorts wordt er intensief en naar hartelust gezongen. Dagelijks wordt gemusiceerd en *manche böse Geister sind gewiß dadurch vertrieben worden*, aldus een van de studenten. Onder hen is ook Eberhard Bethge, vriend en latere biograaf van Bonhoeffer. Hij speelt dwarsfluit.

In deze tijd experimenteerden de studenten, aangemoedigd door Bonhoeffer, ook met gregoriaanse muziek. Toen in 1935 de anti-joodse rassenwetgeving van Neurenberg was afgekondigd, bespraken zij de konsekwenties. Bonhoeffer vatte dat samen in zijn bekend geworden uitspraak *Nur wer für die Juden schreit, darf auch Gregorianisch singen*. Zij begrepen goed wat hij bedoelde: ons bidden en zingen is pas authentiek als wij daadwerkelijk opkomen voor de onderdrukte mensen in deze tijd.

Als de Olympische Spelen in de zomer van 1936 in Berlijn plaatsvinden worden ten behoeve van de vele buitenlandse gasten ook kerkdiensten gehouden. De Rijkskerk, waar de Deutsche Christen toe behoren, nodigt bovendien enkele theologen uit voor een aantal lezingen.

De Bekenkende Kirche blijft niet achter en organiseert gemeente-avonden. Bonhoeffer houdt op 5.8.1936 een *Vortrag über die Geschichte des evangelischen Kirchenliedes. Das innere Leben der Deutschen Evangelischen Kirche*. Nu we inmiddels weten hoe het antisemitisme tot in de kerkliederen was doorgedrongen zien we hoe weloverwogen, subtiel, maar onverdroten hij de ware belijdenis aan de orde stelt aan de hand van liederen van Luther, Paul Gerhardt, Zinzendorf, Gellert, Hausmann en Heinrich Vogel en daarmee van diverse stromingen binnen het christendom. Hij begint met een Lutherlied en hij weet wat hij doet. Hij appelleert aan bekende en vertrouwde kerkliederen, die iedere Duitser kent.

*Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort
und steure deiner Feinde Mord,
die Jesum Christum, deinen Sohn,
stürzen wollen von deinem Thron.*

*Beweis dein Macht, Herr Jesu Christ,
der du Herr aller Herren bist,
beschirm dein arme Christenheit,
daß sie dich lob in Ewigkeit.*

*Gott heiliger Geist, du Tröster werd,
gib deinem Volk allerlei Sinn auf Erd;
steh bei uns in der letzten Not,
g'leit uns ins Leben aus dem Tod.*

⁴ Dietrich Bonhoeffer Werke, *Ethik*, blz. 67

Maar, wat werd toen in de kerk gezongen?
Wat zongen de 'Deutsche' Christen, de nazi's?

*Erhalt uns Herr, bei Deinem Wort,
und steure jener Frommen Mord,
die Jesus, Mensch und Gott zugleich
wollen trennen vom Dritten Reich.*

Het is duidelijk dat Bonhoeffer hier protest tegen ging aantekenen.

Naarmate de politieke spanningen toenemen neemt muziek in Finkenwalde een steeds belangrijker plaats in. Om het vol te houden, om er troost uit te putten, om sterk te worden. Twee jaar geleden sprak ik de toen 94-jarige oud-bisschop van de voormalige DDR, Albrecht Schönherr hierover, hij was één van de Finkenwalde-studenten. "We waren trots op onszelf als mannenkoor. Als we ergens moesten zingen in een kerk - daar werden we dikwijls voor gevraagd - dan maakte dat op de aanwezigen diepe indruk". Bij die herinnering begonnen zijn ogen weer te glanzen. Van een andere student, Gerhard Vibrans, zijn ongelooflijk veel brieven aan diens familie bewaard gebleven en daaruit blijkt, dat de mannenbroeders ook veel plezier bij het zingen gehad hebben: als de theologische richtingen elkaar in de haren vlogen, de een vond dit lied te vroom, de ander juist weer niet enzovoort. En als een van de studenten, een woordkunstenaar, met de nodige humor persifleerde op liederen en naar eigen believen teksten aanpaste aan de actualiteit heeft dat ongetwijfeld in die spannende tijden het nodige gerelativeerd en grote hilariteit veroorzaakt.

Bijvoorbeeld: *Als Adam aß und Noah soff, wo war denn da der Reichsbischof?*
Vermoedelijk kon Bonhoeffer zulke grappen wel waarderen. Er deden in die tijd nogal wat toespelingen op de Reichsbischof – Reibi genaamd – de ronde.

In Finkenwalde leert Bonhoeffer de muziek van met name Heinrich Schütz kennen, een voor hem tot dan toe onbekende componist.

Persoonlijk heeft mij dit altijd verbaasd. Als je dan toch in Berlijn woont, met – bij wijze van spreken – de Singakademie om de hoek, waarom ken je de muziek van de oude meesters uit de vroege Barok dan niet? Juist dáár in Berlijn is de heropleving van de oude muziek begonnen. Dat paste weliswaar in de Nazi-ideologie, dat Duitse componisten moesten klinken. Maar toch. Waarom kende hij deze muziek niet?

Ik vermoed omdat hij pianist was en in de tijd van de vroege Barok (Schütz bijvoorbeeld werd geboren in 1585, precies een eeuw vóór Bach) bestond onze moderne piano nog niet, er werd gemusiceerd vanachter het clavecymbel en dat is nu eenmaal een andersoortig instrument. Bonhoeffer heeft er vóór 1935 geen belangstelling voor gehad, het was zijn muziek-genre niet en op de piano klinkt het ook niet.

Toch zal de muziek van Schütz hem uitermate dierbaar worden en in de gevangenis komt hij er herhaaldelijk op terug. "Schütz" heeft mijn leven verrijkt, zegt hij. Hij zong graag een van de twee stemmen uit "Meister, wir haben die ganze Nacht gearbeitet" – dat horen we hier vanmiddag – óf uit "Eins bitte ich vom Herren"⁵, dat beluisteren we nu.

*Eins bitt ich vom Herrn, das hätte ich gern,
daß ich im Hause des Herrn möge bleiben mein Lebelang.
zu schauen die schönen Gottesdienst des Herrn
und seine Tempel zu besuchen.*

Wat is het bijzondere aan deze muziek? Brengt deze een nieuwe spiritualiteit met zich mee? Hiermee zijn we terug bij het thema van deze lezing. Brengt deze muziek uit de vroege Barok een nieuwe spiritualiteit met zich mee? Kort gezegd komt het hierop neer. In de Barok wil men de vroomheid, de bijbelse begrippen ook in de muziek, via muzikale stijlmiddelen tot uiting brengen en daartoe doet de muziek waartoe de tekst uitnodigt, de toon wordt bij het woord gevoegd. Daarom wordt dit wel *Wortgebundene* muziek genoemd. Wil de componist blijdschap uitdrukken, dan gaat de toon omhoog en klinkt een vrolijke melodie, droefenis wordt uitgedrukt in lage, lange, donkere klanken. De relatie tussen de tekst en de directe uitdrukking daarvan in de muziek spreekt Bonhoeffer aan.

⁵ Heinrich Schütz, *Drei kleine geistliche Konzerte*.

Vanmiddag tijdens het concert hoort u daar meer over.

In 1939 wordt op bevel van de Gestapo de illegale predikanten-opleiding beëindigd. Aan Bonhoeffer wordt een spreek- en schrijfverbod opgelegd. Zijn kerkelijk werk maakt nu plaats voor taken in de verzetsbeweging, waarin zijn zwager Hans von Dohnanyi een leidende rol speelt. Het leven wordt gecompliceerd; hij maakt onder andere reizen naar het buitenland met geheime opdrachten. De oorlog breekt uit en zijn persoonlijke situatie wordt steeds meer bedreigd. Onverwacht komt toch een groot geluk op zijn weg. In 1942 wordt hij verliefd op Maria von Wedemeyer, een jonge vrouw uit een aristocratisch milieu. De kennismaking was via Maria's grootmoeder verlopen, zij bezocht met haar kleinkinderen dikwijls kerkdiensten waarin hij vooringing.

Hun geluk is slechts van korte duur. Op 5 april 1943 wordt Bonhoeffer gearresteerd. Hij is verloofd met Maria maar hun relatie bestaat alleen uit briefwisseling en korte bezoeken in de gevangenis.

In de allereerste brief die hij aan zijn ouders schrijft, negen dagen na zijn gevangenneming, probeert hij hen gerust te stellen door te zeggen dat het hem goed doet de liederen van Paul Gerhardt te lezen, voor zich uit te neuriën en uit het hoofd te leren. Herhaaldelijk refereert hij aan deze liedtekstdichter. Ook na de mislukte aanslag op Hitler van 20 juli 1944 als de vooruitzichten op vrijlating er steeds somberder gaan uitzien, schrijft hij blij te zijn deze liederen te kennen.

Paul Gerhardt is een typische vertegenwoordiger van troostlyriek, van het verwoorden van persoonlijk geloofsleven vanuit verschillende gemoedstoestanden en levensomstandigheden. Hij leefde in de tijd van de 30-jarige oorlog, 1618 – 1648, en de toen heersende pest. De behoefte aan troostende zielzorg voor de individuele mens was groot. Het Lutherse Schriftwoord is uitgangspunt voor de teksten en Gerhardt's verdienste is wel dat hij het dogma overeind laat staan, maar ondogmatisch weet te verwoorden. De leer wordt omgezet in ervaring, beleving. Als angst of twijfel in het leven van een menskind komt, dan richt die twijfel zich tot God zelf, zijn gerechtigheid en zijn liefde. In deze spiritualiteit is Bonhoeffer grootgebracht en in de gevangenis troosten de liederen hem zeer.

Nun laßt uns gehn und treten.

*1. Nun laßt uns gehn und treten mit Singen und mit Beten
zum Herren, der unserm Leben bis hierher Kraft gegeben.*

*2. Wir gehn dahin und wandern von einem Jahr zum andern,
wir leben und gedeihen vom alten bis zum neuen,*

*3. durch so viel Angst und Plagen, durch Zittern und durch Zagen,
durch Krieg und große Schrecken, die alle Welt bedecken.*

*4. Denn wie von treuen Müttern in schweren Ungewittern
die Kindlein hier auf Erden mit Fleiß bewahret werden:*

*5. also auch und nicht minder läßt Gott uns, seine Kinder,
wenn Not und Trübsal blitzen, in seinem Schoße sitzen.*

*6. Ach, Hüter unsers Lebens, fürwahr, es ist vergebens
mit unserm Tun und Machen, wo nicht dein Augen wachen.*

*7. Gelobt sei deine Treue, die alle Morgen neue,
lob sei den starken Händen, die alles Herzleid wenden.*

*8. Laß ferner dich erbitten, o Vater, und bleib mitten
in unserm Kreuz und Leiden ein Brunnen unsrer Freuden.*

*9. Gib mir und allen denen, die sich von Herzen sehnen
nach dir und deiner Hulde, ein Herz, das sich gedulde.*

10. *Schleuß zu die Jammerpforten und laß an allen Orten,
wo Krieg und Blutvergießen, die Friedensströme fließen.*

11.

*Sprich deinen milden Segen zu allen unsern Wegen,
laß Großen und auch Kleinen die Gnadensonne scheinen.*

12. *Sei der Verlaßnen Vater, der Irrenden Berater,
der Unversorgten Gabe, der Armen Gut und Habe.*

13. *Hilf gnädig allen Kranken, gib fröhliche Gedanken
den hochbetrübten Seelen, die sich mit Schwermut quälen.*

14. *Und endlich, was das meiste, füll uns mit deinem Geiste,
der uns hier herrlich ziere und dort zum Himmel führe.*

15. *Das alles wollst du geben, o meines Lebens Leben,
mir und der Christenschare zum selgen neuen Jahre.*

Paul Gerhardt, 1607 – 1676

Hij teert nu op zijn herinneringen en deelt in zijn brieven met zijn ouders, Bethge en Maria zijn muzikale voorkeuren. Het lied *Über Nacht, über Nacht kommt Freud und Leid, und eh' du's gedacht, verlassen dich beid', und gehen dem Herren zu sagen, wie Du sie getragen*. Ja, hoe je je verdriet draagt, daar komt het op aan, merkt hij op. U kunt van dit lied van Hugo Wolff genieten als het vanmiddag tijdens het concert wordt gezongen.

Natuurlijk zijn er ook herinneringen aan de muziek van Schütz:

Die Psalmen 3, 47 und 70 u.a. kann ich nicht mehr lesen, ohne sie in der Musik von Heinrich Schütz zu hören...

Hij komt er herhaaldelijk op terug.

En in zijn brief van 20 november 1943 aan Bethge noemt hij in een adem ook Bach. Daar zou ook veel over te vertellen zijn, maar daarover hoort u vanmiddag, vanuit een andere hoek belicht. Ik citeer:

Ich möchte die g-moll-Sonate mit Dir spielen und Schütz singen, und den 70. und 47. Psalm von Dir hören. Das war Dein Bestes!

De g-moll-Sonate ⁶ van Johann Sebastian Bach zal nu worden uitgevoerd.

In zijn cel heeft Bonhoeffer veel nagedacht over de weg van zijn leven, de ontwikkeling in zijn theologie en de ingrijpende verandering door zijn relatie met Maria. Wat is de verbindende lijn geweest, de continuïteit?

Hij vond daarvoor een prachtig beeld uit de muziek. Ons leven is als een polyphonie: de dragende melodie, de 'cantus firmus' is de liefde tot God, en de contrapunten die daar omheen klinken, zijn onze menselijke inspanningen en belevingen. Zijn liefde voor Maria, als een eminente uiting daarvan. Zo blijft Bonhoeffer's eigen 'polyphonie van het leven' voor ons bewaard als een kostbare erfenis.

Nu valt er weinig meer te zeggen.

We hebben geluisterd naar fragmenten van muziek waarmee Bonhoeffer geleefd heeft en daarmee keren we terug naar het begin. In de spiritualiteit van de liedteksten ligt een directe relatie van de individuele mens met God, van een ervaring met het hogere en daarmee ook met de wereld.

Om het in de woorden van Goethe te zeggen: muziek is de taal van het hart, het komt van binnen uit, het is aangeboren. Thomas Mann zegt het nog scherper: *Musik ist eine hochtheologische Angelegenheit* ⁷.

⁶ Johann Sebastian Bach, *Sonate g-moll*, BWV 1020

⁷ Thomas Mann, *Doktor Faustus*, blz. 243

Ik wil graag cantor Remco de Graas en de jonge mensen van zijn cantorij bedanken voor hun medewerking, organist, pianist, clavecynist Jan Jansen en Sari Räsänen, die de traverso bespeelde, voor hun uitvoering van de g-moll-sonate, het Bonhoeffer Werkgezelschap Nederland voor het feit dat ik vanmorgen de gelegenheid kreeg geboden dit verhaal te houden, mijn medelezers voor de boeiende gesprekken die na het lezen volgden en u allen voor uw aandacht.

Drs. Irene Meijer, theoloog

E-mailadres(sen): meijerne@planet.nl